

kách, připomínat nám jejich význam, zkoušet všechny možné přístupy a udržovat spekulativní zájem o svět, který by byl pravděpodobně odbožštěný, kdybychom se omezili výlučně na zjištěné poznatky.“

Střízlivý duch, kterého nechává Russell vládnout ve své teorii poznání, je patrný i v jeho úsilí řešit etické problémy. Záleží mu na „nedogmatické etice“. Ale nemá být ničemně čistě subjektivní, nýbrž mít jistým způsobem objektivní platnost. Proto je řídícím hlediskem nikoliv utopický obraz o člověku, jaký má být, nýbrž člověk, jak fakticky je.

V této souvislosti chápe Russell člověka jako bytost, která usiluje „nutně o uspokojení vlastních přání“. Neboť pro etiku, jak ji vidí, je důležitější emocionální než čistě racionální. Její „základní danosti“ jsou „pocity a počitky“. To ovšem neznamená, že by rozum byl vyřazen, ale má podstatný úkol vymyslet prostředky pro žádoucí účely, nikoliv však tyto účely samé. Tak je tedy v etickém smyslu dobré, nač směřuje přání, špatné nebo zlé, co je namířeno proti těmto přáním. Pod pojmem přání nechápe Russell jen úsilí o vlastní štěstí. Ale i „láska a přátelství, umění a věda“ patří do oblasti přání, o jejichž splnění se usiluje. Ostatně jsou i veskrze altruistická přání, jako např. přání rodičů pro své děti, jako „soucit a slitování“. Všeobecně platí věta, „že uspokojování přání jedné osoby je stejně tak dobré, jako uspokojování přání jiné osoby“. Přání, v nichž tkví etické chování, se netýkají jen soukromého blaha, nýbrž také blaha obecného. Obojí však musí být podle možností uvedeno do souladu. Odtud přichází Russell ke konkrétním etickým požadavkům: „Láska, nikoliv nenávisť, spolupráce, nikoliv konkurence, mír, nikoliv válka jsou hodnější usilování.“

Tím se přiblížil Russell k aktuálním problémům spolunažívání lidí. Jeho eticky zdůvodněné politické angažmá vzniká ze zcela bezprostředních pocitů. „Ozvěna křiku utrpení naplňuje mé srdce: hladem umírající děti, mučené oběti útlaku, ubozí staří lidé, kteří se stali svým dětem nenáviděnou přítěží –, celý svět opuštěnosti, bídy, utrpení, všechno to vytváří výsměšnou karikaturu toho, co má být vlastně lidským životem.“

Nejniternějším motivem pro Russellovy politické požadavky je starost o zachování lidstva. „Dosáhli jsme nyní v lidských dějinách stadia, v němž poprvé existence lidského pokolení závisí na tom, do jaké míry se budou moci lidé naučit, aby se sklonili před mravními úvahami.“ „Naše doba je pochmurná, ale snad se

stane zdrojem moudrosti právě strach, který v nás tato doba vzbuzuje. Jestliže to má být skutečnost, pak musí lidstvo v nebezpečných letech, jež před námi stojí, pokusit se uniknout zoufalství a udržet při životě naději na budoucnost, která bude lepší než vše, co kdy bylo. To není nemožné. Může se to stát skutečností, jestliže si to budou lidé přát.“ Protože tyto zásady stále důtklivěji připomíná, je Russell působivým prorokem své doby. Jeho politický apel nakonec vyúsťuje do oblasti filosofické: „To nejnutnější, co svět potřebuje, aby byl šťasten, je vhléd.“

WITTGENSTEIN NEBOLI ZÁNIK FILOSOFIE

32/

Sem tam se vyskytnou v dějinách svatí, kteří veškerý svůj majetek rozdají chudým. U filosofů se to vyskytuje vzácněji. A přece je jeden, který to dělá ve velkém stylu. Ludwig Wittgenstein, narozený 1889, syn vídeňského průmyslníka, rozdává své miliónové dědictví. Ovšem nikoliv chudým, pokud k nim nepočítáme Rilka a Trakla, kteří byli obdařeni velkorýsy dary. Wittgenstein rozdává své peníze svým beztak už velice majetným sourozencům. Proč to dělá, neprozradí. Snad je to přání po vnitřní nezávislosti na majetku, které ho podněcuje k tomuto zvláštnímu činu. Ale právě v tom se projevuje jako pravý filosof.

Wittgenstein má alespoň navenek bezproblémové mládí. Vyrostá na venkovských statcích a v městské vile svého otce. Ale vnitřně to neměl už tehdy lehké. V třidvaceti letech doznává, že od devíti let žije v strašlivé samotě, neustále na pokraji sebevraždy. Tato základní nálada mu zůstává po celý život. Neustále se obává, že ztratí rozum nebo že zemře dříve, než dokončí své dílo. „Člověk neustále zakopává a padá, zakopává a padá a může se jen sám zvednout a pokusit se opět jít dál. V každém případě jsem to musel dělat po celý svůj život.“

Ostatně ve Wittgensteinově rodinném domě vládne nanejvýš kultivovaná atmosféra. Horlivě se provozuje především hud-

ba. Clara Schumannová, Mahler, Brahms patří k domácím přátelům. Wittgenstein sám hraje nikoliv bez talentu na klarinet a dlouho se rozhoduje, nemá-li se stát dirigentem. Později omezuje svou muzikálnost na to, že svým přátelům předpískává celé symfonie a koncerty, patrně ne vždy k jejich nezkalenému potěšení.

Po ukončení školy navštěvuje Wittgenstein Technickou vysokou školu v Berlíně, aby tam studoval inženýrské vědy. Nebot i technice patří jeho láska. Už jako chlapec konstruuje novou podobu šicího stroje. Pak pokračuje ve svých studiích v Manchesteru a obrací se k otázkám aeronautiky, která se právě objevuje. Při této příležitosti se probudí jeho zájem o matematiku. Jde do Cambridge, aby studoval u Russella, s nímž ho spojí v následujících letech upřímné přátelství. Russell sám říká: „Poznat Wittgensteina, to patřilo k nejvzrušenějším duchovním zážitkům mého života.“ Nazývá ho „dokonalým příkladem génia“.

Ale na universitě se Wittgenstein nezdrží dlouho. Poslední rok před vypuknutím první světové války stráví na osamělém selském dvoře v Norsku. 1914 se hlásí dobrovolně do rakousko-uherské armády, i když pro zdravotní stav byl zproštěn služby, a účastní se jako důstojník na bojích východní i jižní fronty, až se nakonec dostane do italského zajetí. V té době dokončuje své první významné dílo „Tractatus logico-philosophicus“.

Po skončení války se dostane Wittgenstein do těžké vnitřní krize. V jednom vesnickém knihkupectví narazí na Tolstého knihu o evangeliích, která jím silně otfese. Rozhodne se vést nadále jednoduchý život, a proto se stane vesnickým učitelem v Dolním Rakousku. O jeho životě na vesnici vypráví jeden z jeho životopisců: „Plaše a v ústraní, značně ošuměle oblečen, vyhledal si nejjednodušší prostředí k bydlení: malý, vápnem vylíčený pokoj, který vypadal jak mnišská cela nebo malá komůrka v nějakém domě. Po nějaký čas spával také ve školní kuchyni, když hospoda, v níž měl svůj pokoj, pořádala časté taneční zábavy. Pak opět bydlel v malé nepoužívané prádelně jednoho vesničana.“ Nicméně si dovede Wittgenstein získat u vesničanů respekt. Jeho technické studium se mu vyplácí: opravuje pokažený parní stroj v místní továrně a opravuje selkám šicí stroje. Svůj úkol ve škole bere nanejvýš vážně, experimentuje s moderními učebními metodami, jenom s kolegy si rozumí špatně. Po několika letech se vzdává školské služby. Přepadají ho znovu deprese. Uvažuje, že by vstoupil do mnišského řádu. Stane se pomoc-

ným zahradníkem v jednom klášteře. Jeho útlukem ke spánku je zahradní bouda pro náradí. Nato se obrací k architektuře. Pro svou sestru navrhuje dům v tehdy moderním stylu. Na naléhání přátel se pak konečně vrátí do Cambridge, kde promuje a kde má jako vědecký pracovník přednášky, jichž se zúčastňují i někteří jeho kolegové. Jeden z účastníků popisuje takovéto zasedání takto: „Wittgenstein seděl na prosté dřevěné židli uprostřed místnosti. Zde vedl zřejmě zápas se svými myšlenkami. Někdy zpozoroval, že nemyslí jasně, a řekl to. Často říkal věty jako: ‚Jsem blázen, máte strašného učitele, jsem dnes prostě příliš hloupý.‘ Často vyjadřoval pochybnosti o tom, zda může pokračovat v přednášce, ale jen zřídkakdy končil před sedmou hodinou. Je sotva správné označovat tato setkání jako ‚přednášky‘, ačkoliv Wittgenstein jim tak říkal. Za prvé prováděl při těchto setkáních sám bádání. Přemýšlel o různých problémech tak, jak by je řešil sám. Za druhé skládala se tato setkání z rozhovorů. Wittgenstein se obracel obyčejně otázkami na jednotlivé přítomné a reagoval na jejich odpovědi. Často se skládala tato setkání z dialogu, ale když se pokoušel formulovat nějakou myšlenku, odmítal prudkými pohyby všechny otázky a poznámky. Pak následovaly dlouhé pauzy ticha jen s příležitostným Wittgensteinovým mručením, zatímco ostatní setrvali v tiché pozornosti. Během těchto přestávek byl Wittgenstein velice napjatý a neklidný. Jeho pohled byl koncentrovaný, obličej živý, ruce vykonávaly fascinující pohyby. Jeho výraz byl temný. Bylo vidět, že je neobyčejně vážný, že je vypjatě koncentrovaný a v silném duševním pohnutí.“ Když pak přednášky skončily, odcházel Wittgenstein do kina, aby se podíval na jakýkoliv film a na krátkou dobu zapomněl na filosofii.

I během své docentury zachovává Wittgenstein svůj jednoduchý životní styl. V jeho pokoji není ani židle, ani lampa a stěny jsou naprosto holé. I vnější oblečení eklatantně odporuje tomu, co předpisuje cambridgeská etiketa. Nosí šedé flanelové kalhoty, k tomu otevřenou košili a vlněnou nebo koženou bundu. Životopisec poznamenává: „Wittgensteina si nebylo možno představit v obleku s kravatou a kloboukem.“ „I v jídle dával přednost jednoduchému, ačkoliv pověst, že žil jen z kukuřičných vloček, je trochu přehnaná.“ Dlouhou dobu skládají se jeho obědy jen z chleba a sýra. Wittgenstein prohlašoval, že je mu značně lhostejné, co jí, i kdyby to bylo pořád totéž. Během cambridgeského období, které bylo přerušeno jednoročním poby-

tem v Norsku, začíná Wittgenstein psát svou druhou důležitou knihu, která se jmenuje „Filosofická zkoumání“ a která vyšla až po jeho smrti. Mezitím obdrží filosofický stolec, ovšem právě na počátku druhé světové války. Opět se hlásí dobrovolně a stává se nosičem raněných v jedné nemocnici, pak laborantem na lékařském výzkumném pracovišti. Po válce se vrací nazpět do Cambridge, ale vzdává se brzy svého učitelského úřadu, protože „absurdní místo profesora filosofie“ pocituje jako „jistý druh pohřbení za živa“. Nyní se výhradně věnuje svým bádáním na osamělých selských dvorcích v Irsku a nakonec bydlí v jednom hotelu v Dublinu, trápen různými chorobami. Roku 1951 Wittgenstein umírá v šedesáti dvou letech na rakovinu. Jeho poslední věta zní: „Řekněte jim, že jsem měl báječný život.“

Ve Wittgensteinově životě se dají od sebe odlišit dvě stadia. První je reprezentováno spisem „Tractatus logico – philosophicus“, který ovlivňuje především v anglosaském světě převládající proud logického pozitivismu. Druhé stadium je charakterizováno „Filosofickými zkoumáním“, která inaugurují v Anglii a v Americe vlivný, ale i na evropský kontinent zasahující lingvistický směr.

V „Tractatu“, v knize nesmírného stupně obtížnosti, v níž se skrývá vášnivě a původní myšlení za chladnou, skoro matematickou formou, jde Wittgensteinovi o to, aby řekl, co je. To se mu zdá jako úkol poctivého filosofování. Co je ale to, co je? Wittgenstein odpovídá: jsou to „fakta“ (Tatsachen). „Svět je veškerost faktů.“ Svět není chápán jako souhrn věcí, jak tomu bývá v tradiční filosofii, nýbrž jako soubor faktů. Rozdíl se dá objasnit asi takto: věc je např. stůl, fakt je, že stůl je hnědý nebo že stojí v pokoji. Místo o faktech hovoří Wittgenstein i o „existenci věcných stavů“. Věcný stav je podle něho „spojení předmětů“. Ty „tvoří substanci světa“. Uvnitř světa existují nyní komplexní a jednoduché věcné stavy. Komplexní se dají převést na jednoduché, které ze své strany už nemohou být dále redukovány. Jim přísluší původní realita.

Věcné stavy jsou pak předmětem vět, a to komplexní věcné stavy ze své strany komplexními větami, jednoduché věcné stavy jednoduchými větami nebo elementárními větami. Tak můžeme dospět analýzou vět k uchopení skutečnosti světa věcných stavů. Neboť i zde platí souvislost, že komplexní věty mohou být převedeny na jednoduché, „které se skládají ze jmen v bezprostředním spojení“. Vlastní dotyk, a tím původ jistoty reality, se

uskutečňuje mezi elementárními větami a jednoduchými věcnými stavy. To však už Wittgenstein nezdůvodňuje, nýbrž to zůstává jako předpoklad. Ale může jen říci: „Údaj všech pravých elementárních vět popisuje svět dokonale.“ Neboť z elementárních vět se dají odvodit všechny pravdivé věty. „Všechny věty jsou rezultáty pravdivostních operací s elementárními větami.“

Přesněji popisuje Wittgenstein poměr vět k věcným vztahům, takže zavádí pojem obrazu. „Děláme si obrazy faktů“, „věta je obraz skutečnosti“. To platí ovšem nejen ve smyslu fotografického obrazu. Věta opakuje pouze logickou strukturu věcného stavu. Neboť logické formy jsou společné jak světu, tak i větám o něm. Proto může Wittgenstein říci: „Věta ukazuje logickou formu skutečnosti.“

Tím se pole filosofie omezuje na nejmenší míru. „Účel filosofie je logické objasnění myšlenek.“ Tomu odpovídá to, co Wittgenstein tvrdí: „Všechno, co vůbec může být myšleno, může být myšleno jasně. Všechno, co se dá vyslovit, dá se vyslovit jasně.“

Tento princip může však konečně příslušet jen přírodním vědám, ale filosofie není přírodní věda. Proto tedy všechno filosofické řečnění, které to přesahuje, zvláště metafyzické, je zavržováno, protože není ani jasně myslitelné, ani jasně vyslovitelné. „Většina vět a otázek, které byly o filosofických věcech napsány, nejsou nesprávné, nýbrž nemyslitelné.“ Nejen metafyzické odpovědi, nýbrž i metafyzické otázky jsou odmítány. V tomto smyslu píše Wittgenstein úvod k „Tractatu“: „Tato kniha pojednává o filosofických problémech a ukazuje – jak věřím – že kladení těchto otázek spočívá na špatném porozumění logice naší řeči.“ Zde platí proslulá závěrečná věta Tractatu: „O čem se nedá hovořit, o tom se musí mlčet.“ Když to shrneme, pak to znamená: „Správná filosofická metoda by byla vlastně tato: neříkat nic, než co se dá říci, tedy věty přírodních věd – tedy něco, co s filosofií nemá nic společného – a pak vždy, když by někdo chtěl říci něco metafyzického, dokázat mu, že svým větám nedal vlastně žádný význam. Tato metoda by byla pro toho druhého nespokojivá, neměl by pocit, že ho učíme filosofii, ale byla by to jediná, přísně správná metoda.“

Ovšem Wittgenstein není tak nerozvážený, aby tvrdil, že vše, co se nedá vyslovit s přírodovědnou jasností, proto také není. „Cítíme, že i když všechny možné vědecké otázky lze zodpovědět, nejsou naše životní problémy samy tím vůbec ještě dotčeny.

Ty jsou prostě podle přísných měřítek nemyslitelné a nevyslovitelné.“ Ale filosofie se jich dotýká. „Má oddělit myslitelné, a tím nemyslitelné. Má ohraničit nemyslitelné zevnitř myslitelným.“ Toto nemyslitelné, které nicméně existuje, nazývá Wittgenstein „mystické“. „Existuje ovšem nevyslovitelné. To se ukazuje, že je mystické.“ Přísluší mu tedy zvláštní způsob zjevování: není sice pochopitelné, ale přece se ukazuje. Filosofie ale bude znamenat neřeknutelné tím, že jasně zobrazí řeknutelné.

K tomuto nevyslovitelnému, mystickému patří jako první etické. Není to „věcný stav“, a přece se ukazuje. Za druhé je něčím mystickým život. Wittgenstein tvrdí: „Řešení této hádanky života v prostoru a čase leží mimo prostor a čas.“ Za třetí se ve sféře mystického nachází já. „Subjekt nepatří ke světu, nýbrž je hranicí světa.“ Ale přece není popírána jeho, i když jen mystická, existence. „Já, to já je hluboce tajemné.“ Za čtvrté je mystický svět jako celek ve své existenci. „Nikoliv jak svět je, je mystický, nýbrž že je.“ Totéž platí za páté o smyslu světa, který „musí ležet mimo něj“.

K označení smyslu světa používá Wittgenstein i výraz „Bůh“. „Věřit v Boha znamená chápat otázku po smyslu života. Věřit v Boha znamená vidět, že život má smysl.“ Vědecky nepojatelný, a proto mystický pojem Boha chápe tedy jako smysl světa. Wittgenstein nyní výslovně zdůrazňuje, že tohoto světového Boha nelze uvnitř viditelné skutečnosti najít: „Bůh se ve světě nezjevuje.“ Ale je mimosvětovým smyslem světa. V jiném pojetí chápe Wittgenstein Boha také jako všehost světa: „Bůh je, jak všechno je.“ To je ovšem přísně vzato nemyslitelné a neřeknutelné. Ale přesto se dá takový Bůh přijmout. Neboť fakt lidské závislosti poukazuje na zjevující se mystické: Boha. Jsme „v určitém smyslu závislí, a to, na čem jsme závislí, můžeme nazvat Bohem. Bůh by byl v tomto smyslu osudem nebo – což je totéž – světem nezávislým na naší vůli.“

Po dokončení Tractatu je Wittgenstein přesvědčen, že „vyřešil podstatně problémy“. Pak ale nastane to pozoruhodné, že se mu jeho dílo začne zdát pochybné. Příliš samozřejmě v něm vyslovil tezi, že se svět rozpadá na fakta. Dá se říci, tak nyní uvažuje se stejným právem, že se rozpadá na věci nebo zážitky. Při analýze skutečnosti mohou existovat různé možnosti a nikoliv jen jediná jednoznačná. Tím však odpadá hlavní předpoklad Tractatu. I tvrzení, že smysl vět, když se rozloží na elementární věty, je jednoznačně určen, neodpovídá faktu, že v řeči panuje

mnohovýznamnost. Analýza nevede tedy nutně k pravé skutečnosti. Nadto se stává Wittgensteinovi pochybným i rozlišování na komplexní a jednoduché věcné stavy a věty. Neexistuje vůbec absolutní jednoduchost. Dále je pochybná teorie obrazu. Neboť nejsou-li ani jednoduché věcné stavy nebo věci, ani jednoduché věty, pak se ani o nich nedá říci, že jednoduché věty zobrazují jednoduché věcné stavy nebo věci. Nakonec se vzdává Wittgenstein svého učení o mystickém. Tím se hrouť celá budova jeho Tractatu.

Wittgenstein musí proto hledat nový začátek. To se děje ve „Filosofických zkoumáních“. V nich vychází od skutečnosti, že filosofické obtíže a zmatky v myšlení vznikají proto, že jazyk je mnohoznačný. Proto se Wittgenstein obrací k jeho zkoumání. Už mu nejde nyní o logickou větu, nýbrž o běžný jazyk. On je původní skutečností, v níž člověk žije, a jí se proto filosofie může a musí zabývat. On je také to, s jehož pomocí se může zneškodnit filosofická terminologie. „Převádíme slova z jejich metafyzického užití opět na jejich běžné používání.“

Že slova v jazyce nejsou jednoznačná, spočívá v tom, že podle souvislosti, v níž vystupují, mohou měnit svůj smysl. Nelze tedy o žádném slově podat jednoznačnou filosofickou definici. „Jak slovo funguje, se nedá uhodnout. Musíme vidět jeho použití a z toho se poučit.“ Neexistuje tedy nějaký jednotný pojem času, nýbrž výrok „čas“ má podle řečové souvislosti, v níž je použit, vždy zvláštní význam. Vyjadřuje něco jiného, když se dívám na hodinky, něco jiného, když měřím časové délky. Zkrátka „význam slova je dán jeho použitím v řeči“.

Zde by mělo zasáhnout filosofické snažení. Vyjasňuje různé možné významy slov. „Filosofie je boj proti začarování našeho rozumu jazykovými prostředky.“ Takové začarování spočívá zvláště v tom, že se všeobecné pojmy, jako např. „nic, duch“ apod., nazírají jako věci, nebo že se – v platónském smyslu „předpokládá, že existuje nějaká podstatnost, „kůň“, na níž by měli účast všichni koně“. To je podle Wittgensteina zásadní omyl. Slovo „kůň“, kterého se dá použít o dřevěném koníčku stejně jako o koni pasoucím se na louce, neukazuje na žádnou jednotlivou bytost. Rozhodující přítom nejsou totožnosti, nýbrž rozdíly. Domnělá podstatná totožnost se zredukovává na „podobnosti rodiny, slova, stojícího v různých souvislostech.“

Existuje množství oblastí života, v nichž mohou slova vystupovat. Existuje mnoho jazykových světů. Podle jejich různosti se

mění smysl slova. Např. výraz „ty“ má jiný význam, je-li vysloven v milostném poměru, než když znamená pohrůžku. Životní formy, v nichž se slova vyskytují v různých významech, nazývá Wittgenstein „jazykové hry“. Jsou současně okruhy, v nichž každé z nich je jinak vyslovováno. Jako příklad uvádí Wittgenstein: „Poroučet a podle rozkazů jednat, popisování předmětu podle pozorování nebo podle měření, vyrábění předmětu podle popisu (kresby), zpráva o průběhu nějakého procesu a domněnka o nějakém postupu, vyslovení hypotézy a její ověření, zobrazení výsledku experimentu pomocí tabulek a diagramů, vymýšlení příběhů. Číst a hrát divadlo, zpívat a tančit tanec, luštit hádanku, udělat vtíp, vyprávět a řešit určitý početní příklad, překládat z jedné řeči do druhé, prosit a děkovat, lát a zdravit, modlit se.“

Úkol filosofie, jak jí rozumí Wittgenstein, je tedy starost o to, aby se myšlení vyhnulo pastím, které mu staví do cesty jazyk. Záchrana z nemilého zmatku filosofických problémů, jak jsou předávány tradicí, spočívá v objasnění a zobrazení jazykových her. „Jsou to jen vzdušné zámky, které bouráme, a osvobozujeme základy jazyka, na nichž stály.“ Filosofie tedy není projednávání konečně neřešitelných problémů, je „ve skutečnosti čistě deskriptivní, totiž popisem použití slov“. „Všechno vysvětlování musí zmizet a na jeho místo nastoupit popis.“ Wittgenstein konečně naléhá na to, „aby filosofické problémy úplně zmizely“. Tím má tradiční filosofie dohrát svou úlohu. Co Wittgenstein zdůraňuje, je její zánik.

EPILOG NEBOLI VÝSTUP A SESTUP

Dvaatřicetkrát jsme vystupovali po zadním schodišti filosofie. Dvaatřicetkrát jsme hledali velké postavy filosofie. Mohli jsme si ovšem prohlédnout jen část poschodí, v němž přebývají filosofové. Ten či onen čtenář bude postrádat toho či onoho myslitele. Tato kniha je opravdu poznamenána neúplností.

Ale snad přece není zcela bez užitku, že jsme vystupovali zadním schodištěm filosofie. Snad ukázalo těchto dvaatřicet výstupů i přes svou neúplnost, že se můžeme přiblížit – a to bezprostředněji než po obvyklých předních schodištích – k tomu, co velkého se událo v dějinách filosofie. Že ale zadní schodiště filosofie, po němž jsme kráčeli, zůstává neúplné, spočívá nakonec i ve věci samé. Neboť jak by mohlo dospět filosofování k úplnosti, když se jí nemůže dosáhnout nikdy a nikde v lidské existenci.

Jedno je však rozhodující: kdo se dal dvaatřicetkrát vést nahoru, nezapomene na sestup. Nemá-li být tento sestup lhotejným seběhnutím nebo dokonce pádem dolů, pak v něm musí zůstat zachováno, co se člověk dověděl při výstupu. Jen v zapamatování sestupu se stanou plodnými vhledy, které jsme získali v poschodí filosofie, i pro přizemí každodenního života, ba dokonce i pro sklepy skutečnosti. A bude-li tomu tak, pak je sestup právě tak filosofický jako výstup. Pak se ukáže jako pravdivá záhadná Herakleitova věta: „Cesta nahoru, dolů, tatáž.“